

PAISATGE I TURISME. PERSPECTIVES DE FUTUR

Joan Cals

Agraïixo a les societats que han convocat l'acte i, en particular, al meu amic Ricard Pié, president de la Societat Catalana d'Ordenació del Territori, la invitació per a parlar en aquesta institució. Li agraïixo, també, la seva generosa, però excessiva, presentació personal, indubtablement influïda per l'amistat que ens uneix. Ara tinc un doble problema: com correspondre a tanta amabilitat i com substituir —sense defraudar-los gaire— la doctora Yvette Barbaza, per la qual sento una gran admiració d'ençà que, ja fa molts anys, vaig descobrir la seva meravellosa tesi doctoral sobre la Costa Brava. Els haig de demanar excuses, igualment, perquè no soc geògraf, ni naturalista, sinó economista. Aquesta condició professional representa un cert handicap per a dissertar sobre el tema que m'han proposat, però pot tenir, en canvi, algun avantatge. Estic pensant, concretament, en la visió de l'economista suggeridora d'arguments a favor d'una gestió més intel·ligent del paisatge; vull dir, principalment, arguments econòmics que es desprenen del que el paisatge representa per al desenvolupament de la indústria de serveis turístics i recreatius. No em limitaré només a arguments econòmics; m'arriscaré, també, pels terrenys de l'urbanisme i de la geografia, i no voldria ignorar la dimensió cívica del tema, ciutadans com som d'un país que ha consentit llargament el maltractament del seu paisatge.

Procuraré ser fidel al títol, *Paisatge i turisme. Perspectives de futur*. Parlaré, doncs, del present, del futur, i els oferiré algunes reflexions i propostes per a l'acció col·lectiva. És un exercici difícil que procuraré fer tocant de peus a terra, sense fer volar coloms, però assenyalant coses que crec que estan a l'abast nostre i que cal que ens plantegem de portar-les a terme.

Abans necessito desenvolupar alguns conceptes que, ben segur, molts dels aquí presents ja coneixen, i amb més raó i fonament científic que no pas jo mateix. Els prego que em disculpin.

La perspectiva de l'economista és la de dir que el paisatge és un actiu. Un paisatge de qualitat, un paisatge ben tractat, és un actiu per a aquella economia que en disposa. És un actiu, particularment, per a les economies especialitzades en la prestació de serveis turístics, que és el nostre cas. Afavoreix que les empreses d'aquí que viuen del turisme tinguin unes millors condicions per a competir amb empreses i amb zones d'altres països. Tanmateix, afirmar que el paisatge és molt important per a les zones turístiques és gairebé un tòpic; anem a veure que hi ha de veritat i que hi ha potser d'exageració en aquest tòpic.

Doncs bé, de la mateixa manera que diem que el turisme té en el paisatge un actiu important, el realisme ens ha de portar a reconèixer que el paisatge —aquest paisatge que avui donem per sobreentès, el paisatge no urbà— no interessa a una gamma àmplia de clients i de productes turístics. En el món actual hi ha molt de turisme al qual li és indiferent. Senzillament, busca altres coses. Per tant, hem de concloure que estem davant un actiu valuós per al turisme, però no pas per a tots els turismes. No és di-

ficil identificar destinacions turístiques d'una certa importància on el paisatge no hi fa cap paper rellevant. No obstant això, sabem que els territoris amb atractiu paisatgístic sovint poden convertir-lo en el que en llenguatge econòmic anomenem un avantatge competitiu.

Incorporem al que hem dit fins ara altres coses prèvies. El paisatge l'hem de veure com la projecció cultural de la societat en un espai determinat, com una realitat en evolució, i no seria realista entendre'l d'una altra manera. En tant que realitat en evolució, és normal que sobre un territori concret hi trobem una superposició de paisatges, conseqüència lògica del canvi econòmic, social, cultural, de les tècniques de producció, etc. És el que l'Eugenio Turri en digué la inèrcia territorial dels paisatges. Sobre uns paisatges que vénen d'enrere s'hi afegeixen d'altres, sense eliminar els anteriors, sinó juxtaposant-s'hi. La realitat territorial i la seva forma es transformen. A vegades, però, hi ha impactes que, en comptes de transformar, destrueixen. És una diferència semàntica notable; no és el mateix parlar de transformació que de destrucció. És el que passa sovint amb l'impacte del turisme.

També és important de remarcar que el paisatge és un bé col·lectiu o públic. Per als economistes, es tracta de béns que tenen dues característiques diferencials: la primera és que el fet de gaudir-ne no està lligat al pagament o, en altres termes, que se'n gaudeix encara que no es pagui, i la segona és que el fet que unes persones en gaudeixin no exclou que d'altres també ho facin. Aquesta segona característica té algunes excepcions, amb els anomenats béns públics locals; per exemple, una platja és un bé públic local, està oberta a tothom i no cal pagar per a accedir-hi, però quan la platja està molt plena, les persones que hi volen entrar no ho poden fer. Els béns públics —desitjats per diversos conceptes— han d'afrontar formes de conducta social susceptibles de perjudicar seriosament les finalitats a les quals serveixen, com les que els anglesos i els americans en diuen comportaments *free rider*, és a dir, els dels usuaris gratuïts; per descomptat que, en els béns públics, tothom ho és, d'usuari gratuït, però el comportament *free rider* té la connotació negativa —que aquí interessa remarcar— de la persona que, en no pagar, no valora degudament allò que usa. I els economistes normalment necessitem tenir preus com a indicadors per a saber fins a quin punt els agents demanen o no una cosa; en el cas que tractem, això seria aplicable tant als turistes com a les empreses que viuen del turisme. Allò pel que no es paga sovint tendeix a subvalorar-se. Per tant, hauríem de buscar mecanismes que, sobre la base de la gratuïtat, fessin apreciar a les empreses turístiques i als seus clients el valor autèntic del patrimoni del qual gaudeixen, perquè així tindríem unes bases més sòlides sobre les quals sustentar les polítiques públiques en favor d'aquest patrimoni.

En les relacions entre el turisme i el paisatge hi ha una paradoxa immensa. Hem dit que el desenvolupament turístic descansa en bona mesura sobre un actiu, que és el paisatge, però resulta que aquest és objecte d'erosió per part de l'activitat econòmica que en resulta beneficiària directa. L'investigador suís Krippendorf va definir fa temps el turisme com un gran devorador de paisatges. Probablement, en la seva definició, el verb devorar tenia el significat, que li és propi, de consumir, fent malbé, el paisatge, però també li podríem donar un sentit metafòric en considerar que el turisme se sent atret pel paisatge fins al punt de devorar-lo. Si ens quedem amb la primera accepció, més enllà de constatar la paradoxa que la indústria turística viu del paisatge, però al mateix temps destrueix aquesta font del seu negoci, val la pena intentar comprendre les causes en virtut de les quals això es produeix. Vegem-ne algunes.

Una primera causa que explica aquesta destrucció del paisatge està lligada al mateix procés urbà que el turisme genera. Dit en altres termes, el desenvolupament turístic comporta un procés de creixement urbà, sota formes molt diverses, però sempre un procés urbà, amb les patologies que l'acompanyen i, naturalment, amb l'especulació del sòl pròpia del cas. Per tant, si filem prim, potser no és tant al turisme a qui hem d'atribuir la responsabilitat com a allò que se'n deriva, que és el creixement urbanístic i

l'ocupació del territori. Les demandes de turisme i de residència secundària són causa primària, però la immediata es troba en el desenvolupament urbà. Així, la transformació o la destrucció del paisatge depèn molt del funcionament de l'urbanisme. Quan afirmem que el turisme al nostre país ha destruït el paisatge, en certa manera també estem dient que això és degut a l'agressivitat o el desencert del nostre creixement urbà. Si haguéssim tingut unes pràctiques urbanístiques generals bones, probablement no hauríem de lamentar tant determinades conseqüències negatives del turisme.

Per explicar una segona causa que em sembla important amb vista a entendre aquests mecanismes de destrucció em referiré a una expressió, molt corrent en el carrer: «aquesta zona viu del turisme». Aquí hi tenim una veritat a mitges, perquè en l'estructura econòmica de les nostres zones turístiques és cert que els serveis turístics —d'hostaleria, restaurants, transports, agències de viatges, etc.— i comercials són molt importants, però tant o més ho pot arribar a ser l'activitat de la construcció i tot el negoci immobiliari subjacent, particularment quan hi ha una forta demanda de segona residència. Aquesta distinció entre ambdós tipus d'activitat econòmica té interès perquè ens permet realitzar l'exercici teòric —poc fonamentat en la nostra realitat— d'imaginar què passaria en el cas d'una zona que, efectivament, visqués gairebé només dels serveis tributaris del turisme: en una situació com aquesta, seria normal esperar de la societat local uns comportaments notablement proteccionistes, molt conservacionistes en matèria de paisatge i poc proclius a creixements turístics desaforats. Això ens porta a assenyalar l'increment del risc de la destrucció quan les estructures econòmiques graviten molt sobre el sector de la construcció i les activitats immobiliàries.

Una altra causa que em sembla que també té un valor explicatiu als efectes que ens interessen és la provocada per la diferència temporal que hi ha entre el moment en què s'executen uns determinats projectes turístics, que tenen un impacte sobre el territori però també uns beneficis econòmics, i el moment —passats uns anys— en el qual en aquell àmbit se suportaran els eventuals costos o efectes perjudicials dels errors projectuals, sigui en l'estètica, la localització o la tipologia. Llavors ja serà massa tard, perquè les actuacions urbanístiques o territorials es caracteritzen per una elevada irreversibilitat. És a dir, la creació de llocs de treball i el negoci associats a una determinada inversió constitueixen, per al ciutadà normal, quelcom que es capta de seguida i que és, lògicament, desitjat, en tant que les conseqüències negatives es presenten com llunyanes i hipotètiques, a excepció dels disbarats monumentals. D'aquesta situació en surten beneficiades les actituds poc responsables, les més especulatives, i penalitzats els comportaments responsables. Els que tenen experiència en urbanisme, com el president de la SCOT, i altres aquí presents, saben fins a quin punt s'ho passen malament els alcaldes i altres responsables d'administracions que promouen un planejament urbanístic pensant, responsablement, tant en el curt com en el llarg termini. Quanta demagògia han de suportar! Això no és privatiu dels municipis turístics, però en aquests és especialment rellevant perquè sovint són municipis petits, amb mecanismes de defensa social més febles. La reflexió que suara hem fet ens porta a concloure que la pedagogia en aquests temes és molt important. Una societat ben formada constitueix la millor garantia davant les actituds de desqualificació de la responsabilitat en el llarg termini, les quals, malauradament, han prosperat massa i durant massa temps a casa nostra.

També contribueix a explicar la paradoxa de la destrucció el caràcter difús dels beneficis del turisme. En les zones turístiques, molta gent viu de la despesa que realitzen els visitants, però una bona part dels beneficiaris ho és de manera indirecta, a través d'empreses que no són, estrictament, de serveis turístics. Per a aquest sector, econòmic i social, la necessitat de la sostenibilitat —segons els paràmetres del que convé al desenvolupament turístic— no es fa tan palesa.

Els problemes del paisatge provenen, així mateix, de la reculada de les activitats agràries. Si comparim l'afirmació que el paisatge rural és, sobretot, el paisatge que han creat i que han conservat els agricultors, no ens ha d'estranyar que la seva disminució comporti l'abandonament del territori i la decadència del paisatge.

No em voldria estendre més en aquesta part de la meva exposició, però encara hi ha una última consideració a fer. Segurament coincidirán a apreciar que, a vegades, la destrucció del paisatge no és el resultat d'una acció aïllada, per exemple, del bloc d'apartaments que s'ha construït sobre un turó, que agredeix l'*skyline*. Aquestes accions que aïlladament, per elles soles, han fet molt de mal, sempre han existit i continuen existint; potser avui n'hi ha menys, potser l'agressió directa, frontal, està una mica més apaivagada, més controlada. Però sovint la destrucció del paisatge no ve per aquesta via, sinó a través de la multiplicitat de petites actuacions, potser cap de les quals, aïlladament considerada, és especialment perjudicial, però sumades totes donen com a resultat un disbarat majúscul. Algunes vegades hem aplicat a aquest procés l'expressió «tirania de les petites decisions»: evitar-lo, impedir aquest defecte del mercat, és una de les raons de ser del planejament.

Tanquem aquí, si els sembla, el repàs a algunes de les causes explicatives de la degradació o la destrucció del paisatge pel turisme. Després de l'exposició feta, potser he creat o accentuat sentiments pessimistes. Si és així, ara voldria esmenar-ho, basant-me en l'aparició d'elements nous que poden modificar els termes del problema. Parlem-ne, doncs, i parlem del futur, perquè per això també m'han invitat, no?

Em referiré, en primer lloc, a la introducció aquests últims anys del paradigma de la sostenibilitat. La sostenibilitat, però, no pas entesa com la paraula màgica que ens ha de resoldre tots els problemes, sinó com unes noves coordenades cap a les quals desplaçar la reflexió, les regles del joc i les conductes. Com una nova cultura que s'introdueix progressivament i decididament. Una introducció que no és capritxosa, ans al contrari, l'exigència obligada per la gravetat que han assolit els problemes ambientals i, encara més, per la que poden arribar a tenir en el futur. Un paradigma que té a favor seu la pressió creixent de les opinions públiques de les societats avançades. El paradigma de la sostenibilitat no és, i per sort cada vegada ho serà menys, una qüestió d'experts. Tant de bo que sigui ràpidament assumida per la ciutadania.

De tota manera, aquí el tema és el paisatge, i retornant-hi hem de dir que, a vegades, quan es parla del medi i dels perills que l'amenacen, el paisatge és oblidat. Així, en els estudis d'impacte ambiental, el paisatge és un tema menor, per no dir insignificant: importen les espècies, importen les plantes, importen les aus, importa l'erosió del sòl, però sovint el paisatge no importa. Tinguem-ho present els qui creiem que el paisatge mereix ésser ben gestionat. És cert que la normativa reguladora de les avaluacions d'impacte ambiental estableixen l'obligació d'analitzar els impactes sobre el paisatge, però la pràctica que hi ha fins ara no és aquesta i, per tant, haurem de treballar perquè això es respecti.

A Catalunya també haurem de treballar, penso jo, per corregir el dèficit de sensibilitat paisatgística de la societat catalana, i en general, dels seus governs, que no han estat fins ara a l'altura de les circumstàncies, és a dir, de la resposta que exigia la gran magnitud que, en el decurs del temps, anava prenent la destrucció paisatgística a casa nostra.

La pressió creixent de l'opinió pública, però, existeix, i a fora més que aquí. Els fluxos turístics són un vehicle d'aquesta pressió, de la pressió creixent que l'opinió pública de les societats avançades fa perquè el nostre país, la nostra economia i la indústria del turisme siguin, cada vegada més, respectuosos ambientalment, és a dir, conseqüents amb un model de desenvolupament sostenible. Potser ens agra-

daria que la pressió fos més gran, però tot arribarà. Alguns dels operadors turístics, els cèlebres *tour operators* o agències majoristes, que canalitzen bona part d'aquests fluxos, estan actuant com a factors de canvi en aquesta direcció. Així, a Mallorca, podem trobar iniciatives de governs municipals i del mateix Govern balear, particularment a l'època del conseller de Turisme Jaume Cladera, que reflecteixen allò que l'opinió turística, mitjançant els operadors turístics esmentats, els estava demanant.

Però també hi ha una altra forma a través de la qual les agències de viatges majoristes estan manifestant la pressió creixent de les seves opinions públiques envers els paisatges ben conservats, i és fàcil d'observar-ho en el mercat, amb la progressió dels fluxos turístics cap als nous paradisos, al Pacífic, o al Carib. Amb això no estic dient que aquí les coses del turisme no continuïn anant bé; continuen anant bé, però l'augment del turisme cap a les zones emergents que combinen exotisme i paisatge és molt fort.

Voldria aportar una altra prova de l'atracció que el turisme sent pel paisatge, però en aquest cas en un format diferent, absolutament artificiosos. Mitjançant una estratègia de negoci molt diferent, la indústria de les vacances està construint a zones diverses del món nuclis turístics partint del no-res, recreant un paisatge idíl·lic, completament aïllats dels pobles i dels territoris veïns; uns guetos de cartró pedra, com un parc temàtic. El paisatge originari —aquell que agradava al turisme— s'ha fet malbé i ara es reproduïx en un ambient al qual s'incorporen els gustos més comercials a l'hora que se n'elimina allò considerat lleig o desagradable. Per tant, quina millor prova que el turisme continua apreciant el paisatge? Malauradament un paisatge artificial, desconnectat de la realitat immediata; però, de manera indirecta, una prova que el paisatge segueix sent aquell actiu tan important al qual ens referíem al començament. Alguns autors veuen en això, en aquestes iniciatives, una manifestació de la postmodernitat en el camp del turisme, tema sobre el qual el geògraf José Antonio Donaire ha fet una magnífica tesi doctoral.

Em sembla positiva, pel que estem tractant, la reforma que a partir de l'any 1992 està tenint la política agrària comuna, la política agrària de la Unió Europea. Una política comunitària sempre molt important en el projecte d'integració econòmica europea, fins al punt d'haver absorbit la major part del pressupost comunitari, justament per una activitat, l'agrària, que dona feina a molt poca gent a les nostres societats. Hem de parlar, doncs, de la política agrària comuna, perquè, com dèiem abans, el paisatge és, en bona part, una creació dels agricultors, de les tècniques agràries, de l'evolució dels cultius, de les pràctiques forestals, etc. Tot això és bàsic en els canvis del paisatge, per bé o per mal.

I què ha passat en la política agrària comuna aquests últims anys? El fet positiu que aquí interessa remarcar és que ha incorporat clarament, decididament, la dimensió mediambiental, almenys en els textos. Algú pot objectar, amb molta raó, que la pràctica no és aquesta. D'acord, però està aprovat que sigui així, i hem d'esperar que en el futur esdevingui realitat. Estableix la nova política que, contràriament al foment de la intensificació en les pràctiques agràries aplicat des dels anys seixanta, els seus incentius seran per a l'extensificació ramadera i dels cultius, així com per a les modalitats respectuoses amb el medi, menys intensives en l'ús d'energia, de fertilitzants artificials i de pesticides. Incentiva el repoblament i la gestió forestal, atenent les funcions socials i ecològiques del bosc. Preveu ajuts amb finalitats mediambientals per als agricultors, perquè portin a terme determinades actuacions, bé sigui en forma de cultius, al servei de determinats hàbits d'animals, bé sigui per a pràctiques de manteniment de la xarxa de camins o de l'espai rural, en general. La política agrària comuna per primera vegada reconeix el paper dels agricultors en la creació i la conservació del paisatge. Certament, no cal tenir un esperit crític gaire desenvolupat per adonar-se que, en oposició al que aquí suposem, l'agricultura que coneixem ha tingut, en determinats aspectes, un comportament molt agressiu envers el medi. Això ha de canviar.

Diu, també, la nova política agrària de la Unió Europea que el desenvolupament econòmic futur del món rural es pot fonamentar ja, només, en el sector agrari, atesa la reculada que ha experimentat i la limitació de la seva capacitat per a generar nova activitat econòmica. Per tant, si el món rural ha de tenir un futur —i és evident que l'ha de tenir!—, ha d'oferir altres perspectives de treball a la gent que viu al camp. Bona part d'aquestes perspectives han de venir de la promoció d'activitats econòmiques diferents de les estrictament agràries o tradicionals. Doncs bé, en aquesta diversificació que es propugna com a imprescindible perquè el món rural pugui continuar pensant que té un futur, dins d'aquesta promoció de noves activitats, les lligades al turisme, a l'oci i a la recreació hi tenen reservat un paper cabdal, segons indiquen totes les experiències, la nostra i les alienes. I si el turisme conforma o ha de conformar, en part, la clau de volta del món rural en determinades zones, tenim un argument addicional a favor del paisatge i de la seva bona gestió. Perquè més que en altres llocs, més que en els espais de turisme massificat, el paisatge és, en l'escenari rural, en la muntanya o en el camp, el gran actiu per a l'atracció dels fluxos de visitants.

Entrant ja a l'última part de la meva intervenció, i deixant-nos portar per aquests nous vents de la història, agafant-nos als aspectes positius de canvi en el tombant de segle, hem de postular per a Catalunya un gran esforç que ens porti a bastir una política de paisatge. Perquè partim, si no de zero, sí de molt avall. Jo crec que fins ara no hi ha hagut, almenys de forma expressa, política de paisatge al nostre país. Implícitament, a través de determinades actuacions de governs municipals i del Govern de la Generalitat, s'han fet coses positives per al paisatge, però hem estat mancats de política —entesa com una definició articulada d'objectius i instruments— i d'estratègia. Hi ha elements aïllats que han pal·liat la magnitud de la destrucció, però és hora, ja, de plantejar-se a fons el tema, que té molta complexitat. Apuntaré algunes idees personals sobre les directrius bàsiques que hauria de tenir aquesta política de paisatge.

En primer lloc, crec que la política no ha de limitar els seus objectius al salvament d'uns enclavaments o reductes territorials, més grans o més petits, que acaben essent més petits que no pas grans. Ha d'esdevenir una política que incorpori normalment, com a objectes de la seva preocupació i gestió, els escenaris territorials de la vida quotidiana.

En segon lloc, aquesta política ha de posar les diverses administracions i governs davant les responsabilitats respectives en matèria de paisatge, però no ho pot confiar tot a la seva actuació directa, sinó que ha d'implicar-hi la societat, particularment els sectors socials que exerceixen un cert lideratge en l'opinió pública i els qui més protagonisme tenen en les transformacions territorials. Per cert, en un país on tantes campanyes hem vist, n'hem vist una dedicada al paisatge? La resposta és taxativa: no.

La política de paisatge ha de facilitar i promoure en la societat el desenvolupament d'iniciatives en aquest camp. De la mateixa manera que les actuacions en favor dels espais protegits no poden limitar-se a les desenvolupades per les administracions públiques, així ha de ser en allò relatiu al paisatge. Però, on és el paper de la societat catalana, que tant s'ha distingit en altres àmbits? On trobar al nostre país el mecenatge per a la protecció d'espais i de paisatges?

Aquesta política ha d'incorporar també el paisatge a la formació ambiental que es dona a les escoles i als instituts. Abans constatavem que el paisatge forma part del medi, però que no és una pràctica habitual que els experts o els educadors el situïn en el mateix nivell que la preservació de la fauna o la flora. Corregim-ho, doncs, des de la base.

I ja que parlem del turisme, la política de paisatge ha de proposar-se que la indústria turística faci seu l'objectiu de millorar el tractament del seu entorn físic. En una economia molt especialitzada en turis-

me, aquesta política tindrà molt de guanyat quan hagi aconseguit que l'empresariat turístic, o almenys la seva part més lúcida, esdevingui un *lobby*, un grup de pressió, a favor de la protecció del paisatge. Això ja està succeint de forma aïllada, però cal que tingui molta més envergadura i consistència.

Dèiem també, i ho recordo ara, que el paisatge ha sortit perjudicat del fet que fins ara la nostra pràctica d'anàlisis d'impactes ambientals l'ignorés. Cal exigir, doncs, el compliment d'allò que ja estableix la legislació vigent: que els estudis d'impacte avaluïn, com a norma i de forma seriosa, les conseqüències negatives dels projectes sobre el paisatge, i eventualment els corregeixin o en descartin la realització per raons d'afectació paisatgística.

Ja per acabar, crec que la preocupació pel paisatge, igual que la política d'espais naturals, s'ha dissoïat, malauradament, de la política urbanística i d'ordenació del territori, i que això ha estat perjudicial. Els urbanistes normalment s'han comunicat poc amb els experts en la protecció d'espais naturals; ha faltat treball en comú. El defecte es repeteix en el si de les administracions públiques, on la protecció dels espais naturals i del paisatge s'ha encomanat a departaments o serveis que sovint han tingut una relació insuficient o difícil amb els responsables de l'urbanisme, i viceversa. Per tant, integrar molt més aquestes dues facetes de l'ordenació territorial és una tasca pendent de gran importància si volem crear les condicions per a un tractament adequat del paisatge.

Probablement Catalunya continuarà sent en el futur una gran destinació turística i, en coherència amb els interessos econòmics que això comporta, cal que sigui, també per aquesta raó, un país que pugui oferir iniciatives i experiències valuoses en el terreny de la gestió del paisatge.